

ศิลปะแห่งการสร้างอารมณ์โศก ในเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน

นัทธนี ประสานนาม

บทคัดย่อ

บทความนี้วิเคราะห์ศิลปะแห่งการสร้างอารมณ์โศกในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน การวิเคราะห์แสดงให้เห็นว่ากวีใช้โครงเรื่องและเนื้อเรื่องสร้างสาเหตุแห่งอารมณ์โศกซึ่งแบ่งได้สองกลุ่ม ได้แก่ อารมณ์โศกจากความตายและการพลัดพราก และอารมณ์โศกจากความผิดหวังและความเปลี่ยนแปลงของชีวิต ด้านกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่สำคัญกวีใช้ภาพพจน์อดีตพจน์และสมมติภาวะ รวมทั้งการสร้างโครงสร้างคู่ขนานแบบเปรียบเทียบ กลวิธีเหล่านี้เป็นขนบวรรณศิลป์ที่พบในวรรณคดีเรื่องอื่นด้วย นอกจากนี้สิ่งที่กวีสื่อสารมากับอารมณ์โศก คือคติเรื่องกรรมและมโนทัศน์เรื่องไตรลักษณ์ที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างวรรณคดีกับศาสนา

Abstract

This article analyses the art of the tragic in *Khun Chang Khun Phaen*. The analysis reveals that the poet exploits plot and story to create two causes of tragedy: "Death and Disunion" and "Disappointment and Decline of Life." In terms of the significant literary devices, the poet uses hyperbole, apostrophe, and contrary parallelism. These devices share are found in other Thai literary works. Furthermore, the message conveyed through the tragic is Karma and the Three characteristics of existence and this exposes the unbreakable ties between literature and religion.

อารมณ์สะเทือนใจ (emotion) เป็นองค์ประกอบพื้นฐานสำคัญของงานศิลปะ ในบรรดาอารมณ์สะเทือนใจที่หลากหลาย “อารมณ์โศก” เป็นอารมณ์ที่ตราตรึงใจผู้เสพงานศิลปะได้ดีมากที่สุดอารมณ์หนึ่ง วรรณคดีในฐานะที่เป็นงานศิลปะสร้างและสื่อสารอารมณ์โศกมาถึงผู้อ่านเสมอ อารมณ์โศกในวรรณคดีมีความเป็นอมตะและเป็นสากล เพราะอารมณ์โศกเป็นองค์ประกอบที่ขาดไม่ได้ของจักรวาลที่เราดำรงอยู่ (Scheler, 1981: 17) ต่างกับอารมณ์อื่นที่ผู้อ่านจะต้องเข้าใจบริบททางสังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และมีเงื่อนไขอื่น ๆ อีกมากจึงจะเข้าถึงได้

เจตนา นาควัชร (2541: 70-77) แสดงความเห็นว่าร่าอารมณ์โศกเป็นอารมณ์สามัญ ในชีวิตประจำวัน แต่ในโลกของศิลปะ อารมณ์โศกเป็นอารมณ์แห่งสุนทรียะ เพราะอารมณ์โศกเป็น “อารมณ์ร่วม” นั่นก็คือผู้ดูหรือผู้อ่านนำตนเองเข้าไปผูกพันกับชะตากรรมของตัวละคร ความรู้สึกร่วมจึงมักจะเป็นไปในรูปของความเห็นอกเห็นใจ ความรู้สึกดังกล่าวนี้เป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งของอารมณ์โศก

ความเห็นของเจตนา นาควัชรแสดงให้เห็นว่าร่าอารมณ์โศกในวรรณคดีเป็นอารมณ์ที่ผูกพันอยู่กับความรู้สึกสงสารเห็นอกเห็นใจตัวละครของผู้เสพวรรณคดีเป็นสำคัญ ความคิดนี้สอดคล้องต้องกันกับทฤษฎีสันสกฤตที่กล่าวถึง “กรณารส” ที่มุ่งสร้างความรู้สึกร่วมใจของผู้อ่านผู้เสพวรรณคดี กุสุมา รักษมนี (2549: 126) กล่าวถึงกรณารสในวรรณคดีสันสกฤตโดยสรุปตอนหนึ่งว่า

กรณารส คือ ความสงสารเป็นรสที่เกิดจากการได้รับความทุกข์โศก ซึ่งมี 3 อย่างคือ ความทุกข์โศกที่เกิดจากความอยู่ติธรรม เกิดจากการเสื่อมทรัพย์และเกิดจากเหตุวิบัติ โดยอาจมีภาวะเสริมคือความไม่แยแส ความวิตก ความโหยหา ความตื่นตระหนก ความอ่อนเพลีย ความสิ้นหวัง ... ความบ่าคั่ง ... ความตาย ฯลฯ ภาวะของความทุกข์โศกคือ การพลัดพรากจากคนรักโดยไม่มีโอกาสกลับมาพบกัน ... ถูกแฉ่งตำ ถูกฆ่า ถูกลงโทษ ... ประสบเคราะห์กรรม ตกทุกข์ได้ยากเป็นต้น อนุภาวะของความทุกข์โศกพึงแสดงออกด้วยการร้องไห้คร่ำครวญ ... การทอดถอนใจ ห่มทอดตัว ตีอกขกหัว

คำอธิบายของกุสุมาทำให้มองเห็นลักษณะของอารมณ์โศกได้ค่อนข้างละเอียด โดยแสดงให้เห็นตั้งแต่เหตุของอารมณ์โศกและกิจที่แสดงออกถึงอารมณ์โศก และที่สำคัญที่สุดคือความหมายที่ได้ให้ไว้อย่างชัดเจนว่าคือ “ความสงสาร” อันเป็นคำอธิบายที่สัมพันธ์กันทั้งในมุมมองของตะวันตกและตะวันออก

ในวัฒนธรรมวรรณศิลป์ของไทย บทพรรณนาอารมณ์โศกมีปริมาณมากที่สุดเมื่อเทียบกับบทที่มีเนื้อความอื่นๆ เราจึงอาจกล่าวได้ว่าอารมณ์รักอารมณ์โศกเป็นแก่นสำคัญของวรรณคดีไทย และก็สามารถสร้างอารมณ์สะเทือนใจตามสภาวะการณ์ของเรื่องได้อย่างซาบซึ้งผ่านลีลาวรรณศิลป์ (ชลดา เรื่องรักษลิขิต และ สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, 2542: 177) ความสำคัญของการพรรณนาอารมณ์โศกนี้

ทำให้เกิดการทำซ้ำจนเป็น “ชนบ” และเป็นลีลาหลักในการประพันธ์ไทยคือ “ศีลลางคพิสัย” นอกเหนือจากเสาวรณีนีที่เป็นบทพรรณนาความงาม นารีปราโมทย์ที่เป็นบทแสดงการฝากรัก และพิโรธวาทังที่เป็นบทแสดงอารมณ์โกรธ

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณคดีที่ประกอบด้วยอารมณ์อันหลากหลาย แต่อารมณ์เอกในเรื่องคืออารมณ์โศก (กุสุมา รัชมนัน, 2549: 243) ซึ่งสัมพันธ์กับอารมณ์เอกของวรรณคดีไทยโดยรวมดังได้กล่าวแล้ว การวิจักษ์คุณค่าของเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนในฐานะวรรณคดีเอกจึงสมควรพิจารณาที่อารมณ์โศกอันเป็นแก่นสารของเรื่องเป็นเบื้องต้น

บทความนี้มุ่งวิเคราะห์ศิลปะแห่งการสร้างอารมณ์โศกในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ข้อสรุปที่ได้จากการศึกษาครั้งนี้จะทำให้มองเห็นทั้งลักษณะเฉพาะและลักษณะอันเป็นสากลของศิลปะการสร้างอารมณ์โศกในวรรณคดีไทยได้ชัดเจนยิ่งขึ้นโดยมีเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นกรณีศึกษา การวิเคราะห์เน้นที่ลักษณะถ้อยคำที่ทวิใช้พรรณนาไปพร้อมกับการสร้างโครงเรื่อง เนื้อเรื่อง รวมไปถึงขนบวรรณศิลป์และคติทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์โศก เพราะวรรณกรรมที่สื่ออารมณ์โศกมักจะแฝงถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับชีวิต เสนอคุณค่าทางจริยธรรม และแสดงให้เห็นอิทธิพลของศาสนาที่มีต่อเรื่องด้วย (Wallace, 2007)

การวิเคราะห์แยกออกเป็นสองหัวข้อใหญ่ตามสาเหตุของการเกิดอารมณ์โศกในเรื่อง โดยยึดตามแนวคิดของวอลเลซ (Wallace, 2007: 1) ที่กล่าวถึงโศกนาฏกรรมว่าเป็นศิลปะรูปแบบหนึ่งที่สร้างสรรค์การเผชิญหน้ากับประสบการณ์ที่ยากเย็นที่สุด เช่น ความตาย ความสูญเสีย ความอยุติธรรม ความคับข้องใจ และความสิ้นหวัง กล่าวตามลักษณะที่ปรากฏในเรื่องตามลำดับได้ดังนี้

อารมณ์โศกจากความตายและการพลัดพราก

ความตายของตัวละครในเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งของการสร้างอารมณ์โศก ความตายที่มีผู้กล่าวถึงอยู่เสมอ คือ ตอนนางวันทอง (ดู วาสนา ศรีรักษ์, 2542) เรื่องราวที่เกิดขึ้นก่อนตอนนี้แสดงให้เห็นชะตากรรมของนางวันทองที่ถูกกำหนดโดยผู้อื่นอยู่เสมอ ชีวิตของนางต้องประสบความทุกข์นับครั้งไม่ถ้วน ไม่ว่าจะเป็นตอนที่ขุนแผนพานางลาวทองกลับมาแล้วนางทนรับความผิดหวังไม่ได้ถึงขนาดที่จะฆ่าตัวตาย นางถูกขุนแผนพาไปอยู่ป่าเป็นเวลานาน เมื่อให้กำเนิดพลายงามแล้วลูกยังถูกขุนช้างหมายจะฆ่าให้ตายอีก นางวันทองเป็นตัวละครที่ดำรงอยู่ท่ามกลางความขัดแย้ง การปะทะกันของตัวละครอื่นมักส่งผลกระทบต่อนาง ความทุกข์ซ้ำซ้อนของนางยังต้องจบลงด้วยความตายอีกชะตากรรมดังกล่าวทำให้ผู้เสพเกิดอารมณ์โศกได้

การสร้างอารมณ์โศกในตอนนางวันทองนี้มีลักษณะเด่นอยู่ที่มิใช่บทพรรณนาเท่านั้น เพราะพฤติกรรมของตัวละครที่มาขอมาต่อกันและที่พยายามจะปกป้องนางให้พ้นจากความตายนั้นก็มีส่วนสร้างอารมณ์โศกได้อย่างเด่นชัด ถูกรายถึงกิริยาอาการของบรรดาภรรยาของขุนแผนที่มาขอมา

นางวันทองและนางได้อโหสิกรรมแก่ทุกคนยิ่งกระตุ้นให้ผู้อ่านมองเห็นวาระสุดท้ายของนางที่ใกล้เข้ามาทุกขณะ นอกจากนั้น การพรรณนาที่เร้าอารมณ์โคกได้อย่างเด่นชัดในตอนนี้อคือการรื้อฟื้นอดีตของตัวละครต่างๆ ในด้านที่สัมพันธ์กับนางวันทอง ตัวอย่างความตอนหนึ่งมีว่า

ไอ้เจ้าประคุณของลูกเอ๋ย	แม่เคยเลี้ยงลูกแล้วสั่งสอน
ผูกเปลให้ข้าให้ลูกนอน	ป้อนข้าวอาบน้ำให้กินนม
ประโลมลูบจูบจอมกระหม่อมแก้ว	อาบน้ำให้แล้วก็มีนม
มันทาพาเข้าที่นอนนม	แม่ปรารมภ์ระวังซึ่งไผ่ภัย

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 3, 2546: 246)

ตัวอย่างที่คิดมาคือการรื้อฟื้นอดีตของพระไวยที่ผูกพันกับนางวันทองในฐานะลูก กวีอ้างอิงประสบการณ์ในวัยเด็กของตัวละครเพื่อสร้างความสะท้อนอารมณ์ นอกจากตัวอย่างนี้แล้วยังมีการรื้อฟื้นอดีตของขุนแผนที่อ้างอิงถึงตอนที่นางวันทองออกเดินป่ากับขุนแผน “ถึงสุดแสนลำบากยากไร้ เจ้าผู้ทนได้ไปกับผัว จนพฤษภาหายากกินรากบัว ชันข้าวข้าวล็กเม็ดไม่พานพบ” (เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 3, 2546: 238) ความทรงจำส่วนตัวที่ถูกรื้อฟื้นขึ้นมาแสดงให้เห็นความผูกพันที่แนบแน่นระหว่างกันของตัวละคร การ “จากตาย” ที่ผู้อ่านทราบดีว่ากำลังจะมาถึงจึงเป็นกรอบเหตุการณ์ที่ช่วยเสริมให้การรื้อฟื้นอดีตก่อผลในด้านสะท้อนอารมณ์มากยิ่งขึ้น

เมื่อเหตุการณ์มาถึงที่สุด พระไวยกับขุนแผนได้ปรึกษากันแล้วตัดสินใจที่จะไปทูลขอพระราชทานอภัยโทษจากพระพันวษา ซึ่งพระไวยก็ได้ตามประสงค์นั้น แต่เมื่อขึ้นมาแล้วถึงขอขมาด้วย พระยายมราชกลับเข้าใจผิดว่ามาเร็วที่มาไม่ใช่พระไวย ทำให้ตัดสินใจประหารนางวันทองทันที ในส่วนนี้เป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่เรียกว่า การแฝงนัยเชิงสถานการณ์ (irony of situation) กล่าวคือ เรื่องราวที่เป็นไปนั้นผู้อ่านทราบแต่ตัวละครในเรื่องไม่ทราบ ทำให้เกิดการตัดสินใจที่ผิดพลาด อันนำมาซึ่งจุดจบของตัวละคร

ผู้อ่านอาจเข้าใจช่วยพระไวยให้มาช่วยนางวันทองได้ทัน แต่เรื่องกลับไม่เป็นไปตามนั้น ลักษณะนี้เป็นเสน่ห์ของเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังที่ปรากฏพระวิจารณ์ตอบโต้ระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์กับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพใน สารสนสมเด็จ เล่ม 2 (2505:131) ว่าลักษณะของโครงเรื่องที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลานั้น “ขวางน้ำใจ” ผู้อ่าน เพราะในหลายคราวที่ผู้อ่านไม่อาจคาดเดาได้ว่าปมของเรื่องในส่วนนั้นจะคลี่คลายลงในลักษณะใด อนึ่ง เนื้อความในตอนนี้เป็นอดีตเรื่องกรรมเอาไว้อย่างน่าสนใจ “ครั้นท่านพระยายมราช เห็นประหลาดก็กลัวอยู่ตัวสิ้น ผลกรรมวันทองจะต้องพ้นจึงผินผินคิดกันให้ผิดไป” (เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 3, 2546: 245)

กวีได้แสดงให้เห็นความพยายามครั้งสุดท้ายของขุนแผนที่จะปกป้องนางอย่างสุดความสามารถ แต่ก็ไม่สามารถทำได้ เนื้อความตอนนี้นี้ยังมีที่น่าสังเกตอยู่อีกส่วนหนึ่งว่า กวีพยายามอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ในเรื่องด้วย “กรรม” ที่กล่าวว่า “ผลกรรมวันทองจะต้องพ้น” หรือในเนื้อความก่อนหน้านี้ในบทครวญ

ของพระไวยที่ว่า “เนื้อกรรมตามผลาญประหารเสีย” สะท้อนให้เห็นคติในพุทธศาสนาสอดคล้องกับขนบการอ้างกรรมจึงปรากฏในวรรณคดีไทยเรื่องอื่นๆ ด้วยมี ลิลิตพระลอ ไคลงทวาทศมาส กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก เป็นอาทิ

ช่วงหลังจากที่นางวันทองถูกฟันศีรษะขาด อารมณ์โศกที่เกิดขึ้นรุนแรงมากถึงขนาดทำให้ตัวละครที่ประจักษ์เหตุการณ์อยู่ ณ ที่นั้นแทบทุกคนถึงแก่วิบัติสภาพ

ขุนแผนก็ล้มลงทั้งยืน	ปี่มจะไม่คงคืนชีวิตได้
ขุนช้างล้มนั่งกลิ้งอยู่ไกล	บ่าวไพร่น้อยใหญ่ก็วุ่นวาย
ทองประศรีกลิ้งเกลือกเลือกกายา	สร้อยฟ้าศรีมาลาล้มคว่ำหน้า
นางแก้วลงกลิ้งทิ้งลูกชาย	ใครจะรู้สึกกายก็ไม่มี

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 3, 2546: 246)

ความ “สะเทือน” ที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์นี้น่าจะเกิดจากอารมณ์โศกผสมผสานกับภาวะอารมณ์อื่น เช่น ความสิ้นหวังที่ไม่อาจช่วยเหลือนางวันทองได้ ความตระหนกตกใจ ความพรั่นพรึง ภาพอันน่าสยดสยอง ความเสียตาย ความวิตกกังวล และอารมณ์อื่นๆ ที่คล้ายคลึงกับภาวะอารมณ์ของกวนอูตามคำอธิบายของทฤษฏีวรรณคดีสันสกฤต (กุสุมา รัชมนิ, 2549) ลักษณะสำคัญของอารมณ์โศกที่พบในตอนนี้คือการแสดงออกทางกายที่ชัดเจนของตัวละคร ทั้งนี้นอกจากตัวละครที่อยู่ทีลานประหารแล้ว ตัวละครอื่นที่มาร่วมพิธีศพในภายหลังก็มีการแสดงออกถึงอารมณ์โศกที่ใกล้เคียงกัน ดังบทครวญของนางสายทองที่ว่า

ไฉ่แต่นั้นบ่ปีจะแลกลับ	นับเดือนจะวิโยคโศกคัลย
จะคร่ำครวญหวนให้ไปทุกวัน	เมื่อไรนั้นจะได้พานพบ
ว่าพลางกลิ้งเกลือกเลือกกายา	ปี่มประหนึ่งนางจะตายลงทับศพ
อัดอั้นสะอื้นอ้อนซอนซบ	ระทวยทบทอดท่มุรธาครวญ

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 3, 2546: 252)

ถ้าเทียบกับตัวละครอื่น นางสายทองและนางวันทองมีความผูกพันกันมายาวนานที่สุด เพราะนางสายทองอยู่ในฐานะพี่เลี้ยงของนางวันทอง ความทุกข์เศร้าอันเกิดจากความตายของนางวันทองมากถึงขนาดที่ทำให้นางพี่เลี้ยงแทบสิ้นใจตายไปด้วย การร้องเรียกชื่อนางวันทอง การพรรณนาความเศร้าแบบนับเวลาจากปี เป็นเดือนและเป็นวันเป็นส่วนที่กระตือรือร้นผู้อ่านได้อย่างดี และการที่นางลง “กลิ้งเกลือกเลือกกายา” นั้นเป็นการแสดงออกทางกายที่ชัดเจนเช่นเดียวกับตัวละครอื่น

ตัวอย่างอารมณ์โศกที่เกิดจากความตายอีกตัวอย่างหนึ่งคือความตายของขุนเพชรขุนราม ที่แม้จะเป็นตัวละครไม่สำคัญ แต่บทพรรณนาคร่ำครวญของภรรยาขุนเพชรขุนรามกลับแสดงอารมณ์โศกและวรรณศิลป์ที่ควรพิจารณา

พฤษภาสลั่งจะต่างฉัตร	เสียงสัตว์กลางป่าพนาทนาม
เป็นปีกลองฆ้องย่ำประจำยาม	ดาวเดือนเคลื่อนตามต่างรูปเทียน
เมฆหมอกมัวฟ้าเวหาหน	ต่างเพดานดาควนฉวัดเฉวียน
เขาเขตจะสังเกดเป็นม่านเวียง	ดินเคียนต่างตะกอนที่รองกาย

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2, 2538: 105)

จุดที่ทำให้เกิดอารมณ์โศก คือความน่าเวทนาของศพของขุนเพชรขุนรามที่แม้แต่ผ้าที่จะปิดคลุมให้คลายความอนาถก็ไม่มี เพราะกองทัพที่ไปด้วยก็แตกพ่ายขุนแผนมา ไม่มีผู้นำศพของทั้งสองกลับมาเพื่อประกอบพิธีกรรมให้สมเกียรติ แม้แต่กระดูกก็ไม่มีโอกาสได้เห็น อารมณ์โศกในส่วนนี้อธิบายได้ด้วยพื้นความคิดของคนไทยว่าถ้าไม่ได้นำศพมาบำเพ็ญกุศล หนทางที่ดวงวิญญาณจะได้ไปสู่สุคติภูมิอาจเป็นไปได้ยาก ข้อนี้น่าจะเป็นส่วนที่สร้างความทุกข์เศร้าให้แก่นางทั้งสอง

วิธีการพรรณนาคร่ำครวญของตัวละครเริ่มจากการพยายามวาดภาพที่น่าอเนจอนาถของศพ ที่จะต้องกลายเป็นอาหารของบรรดาสัตว์ป่า ที่น่าสนใจคือการกล่าวเทียบเคียงเครื่องประกอบยศและอุปกรณ์อื่นๆ ในพิธีศพโดยเชื่อมโยงกับสภาพในป่า เช่น ต้นไม้กับราชวัตรจัดตรง เสียงสัตว์ป่ากับเสียงปีกลอง แสงรูปแสงเทียนกับดวงดาว กลวิธีการพรรณนาเช่นนี้อาจเป็นการใช้ความเปรียบคู่ขนาน (parallelism) อันเป็นวรรณศิลป์ที่ทำให้งานมีเอกภาพ (สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, 2549: 65) ความเปรียบคู่ขนานในตอนนี้แสดงให้เห็นความน่าเวทนาของทั้งสองครอบครัวที่กระทบใจผู้อ่านได้อย่างดี

ในบรรดาเหตุแห่งอารมณ์โศกในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน การพลัดพรากเป็นอีกสาเหตุหนึ่ง ที่สร้างความทุกข์เศร้าให้เกิดแก่ตัวละคร การพลัดพรากมีความสำคัญในฐานะเหตุที่ก่อให้เกิดกรณารสในวรรณคดีสันสกฤต (กุสุมา รักษมณี, 2549) การอธิบายเรื่องอารมณ์โศกในวรรณคดีเรื่องใดก็ตาม ส่วนใหญ่พบว่าการพลัดพรากปรากฏเป็นส่วนสร้างอารมณ์โศกที่เด่นชัดส่วนหนึ่งอยู่เสมอ ดังที่ปรากฏในวรรณคดีนิราศ และวรรณคดีนิทานหลายเรื่อง ในขุนช้างขุนแผน ตอนนางวันทองออกตามหาพลายงาม หลังจากที่พลายงามถูกขุนช้างเอาขอนไม้ทับหมายจะให้ตาย เสนออารมณ์โศกที่เด่นชัด

หรือล้มตายควายขวิดงูพิษขบ	โดนศพลสาบสูญพ้อทูนหัว
ยั้งเย็นย่ำคำคลุ้มข่มมัว	ยั้งเริ่มร่ำเรียกร่ำระกำใจ (...)
เห็นฝูงนกนกนุตรยิ่งสุดเศร้า	โอ้ลูกเราไม่รู้ว่ายู่ไหน
ชะนีไหยโยยทวนรัญจวนใจ	ยิ่งอาลัยเลหาหน้าตานอง

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2, 2538: 154)

การสร้างอารมณ์โศกในตอนที่คิดมานี้มีจุดเด่นอยู่ที่การใช้ฉากและบรรยากาศ บรรยากาศที่เป็นตอนใกล้ค่ำกับสภาพที่มีเสียงสัตว์กู่ร้องตามทางนั้นยิ่งบีบความรู้สึกของนางวันทองให้รอนรน

มากยิ่งขึ้น เป็นความรู้สึกที่ระคนกันระหว่างความกลัวกับความเป็นห่วง การให้ภาพของนกที่กกลูกยิ่งย้าให้เห็นความสำคัญของพลายงามที่มีต่อนางวันทองทำให้ผู้อ่านเห็นใจนางได้มาก

การพลัดพรากอีกตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นอารมณ์โศกคือตอนที่ลาวทองต้องพลัดพรากจากขุนแผน ในตอนนี้ขุนแผนได้คร่ำครวญโดยใช้ความเปรียบที่ฟังสั่นเกิดดังนี้

ลาวทองน้องรักประจักษ์จิต	ดังคมกริชกริดทรวงออกเป็นสอง
สะท้อนออกปากว่าน้ำตานอง	พ่อครองเมียอยู่ไม่ถึงปี
จะจากอกเหมือนตกลมรุมาศ	จะกลิ้งตายขายขาดลงเป็นผี
กระตุกเย็นเช่นผงเถ้าธุลี	สิ้นสินทรีกรไม่ผ่อนทุกข์
เดือนแรมน้องจะแรมไปตามเดือน	เดือนขึ้นพ้นเพื่อนไม่มีสุข
จนสิ้นมิดสัญญาเกลียด	จะเฝ้าปลุกปล้ำโศกไม่เคลื่อนไหวคลาย

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, 2546: 269)

กวีใช้ข้อติพจน์ (hyperbole) เพื่อสร้างอารมณ์โศกที่เข้มข้น ภาพของมีดกริดทรวงใจออกเป็นสองส่วนและภาพของคนที่ตกจากที่สูงแล้วร่วงแหลกเหลวนั้นเป็นสิ่งที่กวีนำมาเปรียบ ภาพพจน์นี้ปรากฏในกำสรวลโคลงต้นเช่นกัน “จากนางยี่งตนตกลมรุมาศ ระลอกลำฟ้าซ้ำ ชานดิน” ขนบของการสร้างภาพเกินจริงในวรรณคดีเป็นการ “ย้าความเพื่อให้ความรู้สึกนั้นหนักแน่น เข้มข้นขึ้น” (رينฤทัย สัจจพันธุ์, 2544: 34) นอกจากนั้นในตัวอย่างนี้กวียังแสดงความเคลื่อนไหวเปลี่ยนของเวลาโดยเชื่อมโยงธรรมชาติเข้ากับความรู้สึกของขุนแผนว่าเมื่อเดือนแรมนางลาวทองก็ต้องแรมร้างห่างไป แม้เมื่อถึงเวลาข้างขึ้นก็ยังไม่คลายความเศร้า

นอกจากความโศกเศร้าของขุนแผนแล้ว ตอนที่นางลาวทองลาทองประศรีก็น่าจะนับว่าสร้างอารมณ์โศกได้เช่นกัน นางลาวทองพรรณนาถึงความดีของนางทองประศรีที่มีต่อนางที่เป็นคนพลัดถิ่น นางลาวทองกล่าวย้อนถึงความหลังเมื่อครั้งนางทองประศรีได้ดูแลนางตอนเจ็บไข้ ซึ่งแสดงให้เห็นความผูกพันของนางลาวทองที่มีต่อคนในครอบครัวนี้ “เมื่อคราวลูกเกิดเจ็บไข้ ก็อาศัยคุณแม่ทุกเข้าคำ รักษาหยูกยาอุตส่าห์ทำ หยอดข้าวน้ำให้ลูกคลายใจ” (เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, 2546: 270)

การรื้อฟื้นอดีตหรือการกล่าวย้อนถึงความหลังที่ตัวละครมีส่วนร่วมกันเป็นการสร้างอารมณ์โศกอย่างหนึ่งที่ฟังสั่นเกิด ดังที่ปรากฏอยู่ตลอดเรื่อง เช่น ตอนนางวันทองที่นางวันทอง พระไวย ขุนแผน นางสายทอง และตัวละครอื่นๆ ได้เอ่ยย้อนถึงความหลังของกันและกัน รวมทั้งในกรณีของนางลาวทองกับนางทองประศรี ซึ่งแสดงให้เห็นความผูกพันอันลึกซึ้งที่ตัวละครมีต่อกัน การจากกันทั้งที่ยังผูกพันจึงเป็นสิ่งที่น่าเศร้า ลักษณะการรื้อฟื้นอดีตดังกล่าวนี้เรายังอาจพบได้ในการเขียนคำไว้อาลัยในปัจจุบันด้วย

อารมณีกจากความผิดหวังและความเปลี่ยนแปลงของชีวิต

หากเรามองวรรณคดีในฐานะแบบจำลองของชีวิตมนุษย์แล้ว จึงไม่ใช่เรื่องประหลาดแต่อย่างใด หากพบว่าตัวละครต้องประสบกับความผิดหวังและความเปลี่ยนแปลงของชีวิตเหมือนมนุษย์ทั่วไป ประสบการณ์ชีวิตด้านนี้ก่อให้เกิดอารมณ์ใดก็ได้ ดังที่เชอเลอร์ (Scheler, 1981: 19) อธิบายว่าอารมณ์ใด จะเกิดขึ้นจากการที่บางสิ่งถูกทำลายไป เช่น ความปรารถนา อำนาจ สิ่งที่ครอบครอง รวมไปถึงศรัทธา

ความผิดหวังอันเกิดขึ้นนั้นต่างกันตามระดับของการคาดหวังรอคอย หากหวังมากย่อมเจ็บปวดมากเมื่อผิดหวัง การคร่ำครวญของตัวละครเจ้าอารมณ์ใดก็ตาม ทำให้ผู้อ่านเห็นใจต่อความผิดหวังของตัวละคร ดังเช่นกรณีของนางวันทองที่รอคอยการกลับมาของขุนแผน

ผิดแล้วพ่อพลายพลอยทิ้งขว้าง	จะหลีกหนีอายขุนช้างกระไรได้
หนักอกแม่จะยกให้มันไป	เมื่อไม่มีรักใคร่ในอารมณ์
แต่อายุเท่านั้นสองผัว	แสนชั่วแสนถ่อยทุกเส้นผม
มีแต่จะอับอายไม่วายตรม	ชีวิตสิ้นดินถมก็ซื้อสื่อ
ความเจ็บเท่าไรจะรู้หาย	ความอายเมื่อไรจะสิ้นชื่อ
ดังหมึกสักปากไว้ที่หลังมือ	ยังจะรื้อกรูปไปโยมิ

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, 2546: 233)

ความผิดหวังของนางวันทองในตอนนี้มีหลายชั้นด้วยกัน ชั้นแรกนางผิดหวังในตัวขุนแผนที่นางเฝ้ารอนับนานวัน แม้ว่าขุนช้างจะมาลงว่าตายแล้วก็ไม่ปลงใจเชื่อ เมื่อขุนแผนกลับมาคราวนี้กลับพาภรรยาอีกคนหนึ่งมาด้วยทำให้นางเกิดความผิดหวัง ความผิดหวังแปรเป็นความโกรธและทำให้นางต้องวิวาทกับขุนแผน กลายเป็นความผิดหวังชั้นที่สอง นางผิดหวังต่อตัวเองที่ไม่อาจควบคุมอารมณ์และคำพูดได้ทำให้เกิดความขัดแย้งและตนกลับต้องเป็นฝ่ายทนทุกข์ ความผิดหวังชั้นที่สามคือนางวันทองหวังว่าเมื่อขุนแผนกลับมาแล้วนางจะไม่ต้องไปอยู่กับขุนช้างแต่การณ์กลับกลายเป็นว่านางไม่อาจหนีขุนช้างพ้นทั้งที่ตลอดเวลาที่ผ่านมายอมถนอมนางศรีประจันเขียนดิลงโทษหลายคราวแต่สู้ทนไม่ยอมตาม

นางวันทองเก็บอ้อมกอดมรรักไว้ให้ขุนแผน การที่ขุนแผนพานางลาวทองกลับมาย่อมเป็นการย่ำยีความรู้สึกของนาง และเมื่อนางต้องไปแต่งงานกับขุนช้างทั้งที่ไม่ได้เป็นหมาย ย่อมทำให้เกิดความอับอาย นางจะต้องถูกประณามว่าเป็นหญิงสองผัวตั้งแต่อายุน้อย ความเปรียบที่ชักสื่อให้เห็นความทุกข์เศร้าของนางได้ชัดเจน จากหงส์จะกลับกลายเป็นกา ความเจ็บอายทั้งหลายก็เสมือน “หมึกสักปากไว้ที่หลังมือ” ย่อมอยู่ติดตัวนางไปนานเท่านั้น ความผิดหวังประมวลกับความเจ็บอายความทุกข์เศร้าจึงทำให้นางวันทองตัดสินใจกระทำอัตวินิบาตกรรม ตอนนี้แสดงให้เห็นอารมณ์ใดของตัวละครที่เพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ จนนำไปสู่การทำลายชีวิตตนเอง

อีกตอนหนึ่งที่จะขอล่าวถึงคือความผิดหวังของนางสร้อยฟ้าที่มีต่อพระไวย นางสร้อยฟ้าตกอยู่ในฐานะ “เมียเชลย” ข้อนั้นก็สร้างความทุกข์ให้นางมากพออยู่แล้ว เมื่อนางทำการเรือนอย่างไทยไม่ได้แล้วถูกเย้ยหยันย่ำแย่ทำให้นางผิดหวัง แม้นางจะไม่ได้คาดหวังว่าจะได้พบความสุขเมื่อมาอยู่แดนไทยตั้งแต่ต้น แต่สิ่งที่เกิดขึ้นอาจไม่ใช่สิ่งที่นางคาดคิดมาก่อน

พ่อแม่อยู่ไกลไม่เหลียวเห็น	จะได้ใครผ่อนเชยให้กูนี้
จะพึงผัวดังเอาตัวทุมอัคคี	เขายื้อเหยียบยับดังสับปลา (...)
เหมือนลอยคว้างอยู่กลางทะเลไกล	จะวายไปพึงพิงตลิ่งสุด
จะพึงดอดหลักก็หักทรุด	จะต้องมุดตัวเร้นเป็นเรือใด (...)
ดังเพชรนิลบันหลุดออกจากเรือน	ทลายแหลกแตกเปื้อนลงปนเปื้อ
จะมีคัลล่าดำไปไม่มีดี	สักกี่ปีจะได้คืนขึ้นเรือนรอง

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 3, 2546: 276)

ประสบการณ์อันเจ็บปวดที่นางสร้อยฟ้าได้รับถือเป็นจุดสร้างอารมณ์โศกที่สำคัญ อาจไม่ใช่ความผิดของนางสร้อยฟ้าที่นางไม่อาจทำการครัวอย่างไทยได้ และพระไวยเองก็รักนางศรีมาลา มากกว่าอย่างเห็นได้ชัด นางสร้อยฟ้าจึงรู้สึกด้อยต่ำและถูกลดทอนคุณค่า เมื่อต้องจากพ่อแม่และบ้านเมืองมาแล้ว นางก็หมายให้พระไวยเป็นหลักสุดท้ายของชีวิต แต่นางกลับต้องผิดหวัง เพราะพระไวยกลับเมียนดินางดังที่ปรากฏในเรื่อง

ก็ยังคงเปรียบเทียบทุกข์เป็นไฟเช่นเดิม การที่นางหวังพึ่งพระไวยเป็นการโถมตัวใส่กองไฟ ความเปรียบอันนี้สร้างอารมณ์สะเทือนใจอย่างมากและสอดคล้องกับการใช้ความเปรียบเพื่อสื่อถึงความทุกข์ในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น เช่น ราชานิลาลพคำฉันท์ ที่กล่าวว่า “ในทรวงดุษณี ไฟกลับร้อนยิ่งลน” และในสมุทรโฆษคำฉันท์ “ไฟดงในแดนเกรียมระอุ” ในมหาชาติคำหลวง “แลคำพราหมณ์เสมอไฟลุกลว้าร้อนผ่าวผาออก” และในอนิรุทธคำฉันท์ “ร้อนเร้าคือเพลิงลาม ล้นลุ้งแดก้าเดาแดง” (ชลดา เรื่องรักษลิขิต, 2547: 495)

อีกจุดหนึ่งคือนางเปรียบชีวิตในแดนไทยของนางเหมือนการแหวกว่ายอยู่ในทะเลอันเว้งว่างไร้ที่ยึดเกาะพักพิง เมื่อวายไปเหมือนจะถึงตลิ่งแต่ตลิ่งกลับทรุดไม่เป็นไปตามที่นางหวัง นอกจากนั้นความรู้สึกของนางสร้อยฟ้าก็ราวสลายเหมือนกับอัญมณีที่หลุดจากเรือน แสดงให้เห็นการแตกทำลาย เช่นเดียวกับความเปรียบในเรื่องอิเหนา ที่เปรียบเทียบความเศร้าผิดหวังของตัวละครกับแก้วที่ตกกระแทบกับหินผาจนแหลกสลาย “อุกใจได้คิดคิดการแล้ว ดังดวงแก้วตกต้องแผ่นผา” และอีกตัวอย่างหนึ่งคือเพลงยาวสำนวนเจ้าพระยาพระคลัง (หน) “แสนทเวศเพทนาในครานี้ ดังมณีชอกข้ำแสนสลาย”

วรรณศิลป์ที่กวีใช้ในขุนช้างขุนแผน กระตุ้นอารมณ์โคกของผู้อ่านที่เห็นใจตัวละครได้ ความผิดหวังที่ठाโถมเข้ามาทำให้สลายโยที่ผูกนางสร้อยฟ้าไว้กับความรู้ผิดชอบชั่วดีขาดสะบั้นลง และทำให้นางดัดสินใจทำเสน่ห์พระไวย ซึ่งทำให้เกิดปมความขัดแย้งตามมาอีกมากมาย

ความเปลี่ยนแปลงของชีวิตตัวละครก็มีส่วนสร้างให้เกิดอารมณ์โคกได้เช่นกัน ความเปลี่ยนแปลงที่ทำให้เกิดความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ จากความสนุกสนานกลายเป็นความยากแค้นเข็ญใจ ความเปลี่ยนแปลงที่ตัวละครต้องประสบนี้อาจอธิบายด้วยมโนทัศน์เรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาที่ชี้ให้เห็นความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของชีวิต

บทคร่ำครวญของตัวละครที่ต้องประสบกับความเปลี่ยนแปลงของชีวิตสร้างอารมณ์โคกได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่นตอนที่นางทองประศรีพาพลายแก้วหนีหลังจากขุนไกรลั่นชีวิตลงเพราะถูกประหาร

พลายแก้วบิแล้วเอาข้างเดียว	แห่งเหนียวพันใจร้องให้คั้น
แกงอยู่ไหนแม่ข้าขอทาลิ้น	ข้าวติดตาคอปลิ้นไม่กินแล้ว (...)
พลายแก้วเดินหลังรังเฒ่าแม่	ห่อหั้นน้ำน้าวหัวกระหาย
ร้อนเท้าเจ้าเดินเหยียบกรวดทราย	เจ้าพลายเหนื่อยอ่อนนอนมารดา

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1, 2546: 27-28)

อารมณ์โคกในตอนนี้อยู่ที่ความรักของนางทองประศรีที่มีต่อลูกและความไร้เดียงสาของพลายแก้ว นางพาลูกหนีเซซังต้องค้างอ้างแรมในป่า จากที่เคยมีบ้านเรือนเป็นหลักแหล่ง การที่พลายแก้วร้องถามแม่ด้วยความไม่เดียงสาเป็นจุดสร้างความเศร้าสะเทือนใจเช่นกัน เพราะการไม่ตระหนักถึงภาวะที่เผชิญอยู่ยอมทำให้ตัวละครอีกตัวหนึ่งที่เข้าใจภาวะยิ่งรู้สึกเข็ญใจอย่างสาหัส และนึกเวทนาตัวละครที่ไม่ทราบความ ผู้อ่านก็จะเวทนาตัวละครทั้งสอง ในแง่ที่ว่านางทองประศรีรู้ว่าลูกหิว ลูกเหนื่อยแต่ก็ไม่อาจแก้ไขอะไรได้ ส่วนพลายแก้วก็น่าสงสารตรงที่ต้องมาตกระกำลำบากตั้งแต่ยังเล็ก ต้องมาเดินป่ามาเหยียบกรวดทรายร้อนตลอดวัน ภาพของตัวละครที่เหนื่อยกายเหนื่อยใจเป็นภาพที่น่าเวทนาสงสาร

ความเปลี่ยนแปลงของชีวิตอันเป็นส่วนสร้างอารมณ์โคกนั้นปรากฏชัดในตอนขุนแผนขึ้นเรือน ขุนช้างและพานางวันทองหนี บทนางวันทองลาเรือนที่รู้จักกันดี ความตอนหนึ่งมีอยู่ว่า

ลำดวนเฮ้ยจะด่วนไปก่อนแล้ว	เกดแก้วพิกลย์สู้สนสี่
จะโรยร้างห่างสิ้นกลิ่นมาลี	จำปีเฮ้ยอีกปีจะมาพบ
ที่มีกลิ่นก็จะคลายหายหอม	จะพลอยตรอมเหือดสิ้นกลิ่นกลีบ
ที่มีดอกก็จะวายระคายคราบ	จะเหี่ยวแห้งเขาชบสลับไป

ต้นน้อยน้อยลูกย้อยระย้าดี
จะทิ้งเรือนไปร้างอยู่กลางไพร
รากไม้จะต่างหมอนนอนอนาถ
ลงบันไดใจเจียนจะขาดตาย

ตั้งแต่นี้จะไปชมต้นไม้ใหญ่
ยุ้งร้านรินโรจระตอมกาย
ดาวดาจะต่างได้นำใจหาย
น้ำตาตกกระจายพร้งพรายลง

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2, 2538: 54)

ในบทนางวันทองลาเรือนนี้ กวีใช้สมมติภาวะ (apostrophe) อันเป็นภาพพจน์แบบหนึ่ง ที่กวีกล่าวกับสิ่งของ สถานที่ นามธรรม ข้อคิดเห็น บุคคลที่ถึงแก่กรรมไปแล้ว หรือบุคคลที่มีได้ปรากฏตัว อยู่ในที่นั้นเสมือนว่าเป็นสิ่งมีชีวิตหรือปรากฏตัวอยู่ในที่นั้นด้วย (พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม อังกฤษ-ไทย, 2545: 34) นางวันทองแสดงความห่วงหา อาลัยอาวรณ์ของนางที่มีต่อความสุขความสบาย ความมั่นคงที่เคยได้รับในเรือนหลังนี้ การที่นางพูดกับต้นไม้ดอกไม้ สิ่งของต่างๆ ภายในเรือนเป็นการใช้สมมติภาวะ บ่งแสดงความรู้สึกผูกพันที่ทำให้นางไม่อยากจะจากไป อีกประการหนึ่งคืออนาคตข้างหน้า นางยังไม่เห็นความแน่นอน การต้องไปอาศัยอยู่ในป่ากับขุนแผนจึงเป็นเรื่อง “น่าใจหาย” สำหรับนางวันทอง

นอกจากตัวอย่างที่คัดมา ลักษณะสมมติภาวะมีในวรรณคดีไทยอยู่แล้ว เช่น การที่กวีกำหนดให้ตัวละครพูดกับสภาพธรรมชาติรอบตัวเช่น พูดกับต้นไม้และสัตว์ต่างๆ ในวรรณคดีนิราศ หรือพูดกับนกนัยว่าให้ฝากข่าว ความรัก หรือความห่วงหาอาลัยไปถึงนางอันเป็นที่รัก การใช้สมมติภาวะในตอนนี้อาจตีความได้ว่านางวันทองเอ่ยลาขุนช้างโดยนัยด้วย เพราะความสุขร่มเย็นต่างๆ ที่นางได้รับผ่านสิ่งของที่นางอาละเป็นสิ่งที่ขุนช้างสร้างและหยิบยื่นให้

ในตอนนี้มีลักษณะที่กล่าวเชื่อมโยงสิ่งของในเรือนกับธรรมชาติในป่า เป็นภาพที่ตัดกันระหว่างความสุขสบายกับความเหงาแบบโครงสร้างคู่ขนานแบบเปรียบเทียบ (contrast) ภาพที่ตัดกันนี้เหมือนกับตอนที่ภรรยาของขุนเพชรขุนรามครวญ และพ้องกับวรรณคดีไทยเรื่องอื่น จึงอาจสรุปได้ว่าการใช้โครงสร้างคู่ขนานในลักษณะนี้เป็นกลวิธีสำคัญทางวรรณศิลป์เพื่อสร้างอารมณ์โศกในวรรณคดีไทย เช่นในนิราศอิเหนา ของสุนทรภู่ “เฝ้าดวงดาราจะยับกับพระจันทร์ ต่างข้อนั้นขวาลาระย้าย้อย จักจั่น ห้วนแว่วแจ้วแจ้วเสียง ต่างสำเนียงขับครวญหวนละห้อย” และอีกตัวอย่างหนึ่งที่ชัดเจนคือตอนพระรามครวญเมื่อเข้าใจว่านางสีดาสิ้นชีวิตไปในคำพากย์รามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์พระบาทพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

บทบาทของธรรมชาติที่ปรากฏเป็นองค์ประกอบในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้เป็นไปตามที่รันทุทัย สัจจพันธุ์ (2544: 28) สรุปไว้ว่า “สำหรับวรรณคดีไทยแล้ว ธรรมชาติเป็นทั้งเนื้อหา เป็นทั้งฉากบรรยายกาศที่แสดงสีสันทัน ระดับความมากมายน้อยของความรู้สึกและเป็นทั้งกลศิลป์เพื่อสร้างความสะท้อนอารมณ์อันเป็นหัวใจสำคัญของวรรณคดีด้วย”

ศิลปะแห่งอารมณ์โศกที่กล่าวมาทั้งหมดน่าจะแสดงให้เห็นว่า ขุนช้างขุนแผน มีอารมณ์โศกเป็นอารมณ์ที่โดดเด่นที่สุด กวีสร้างโครงเรื่องและเนื้อเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความตาย การพลัดพราก ความผิดหวัง และความเปลี่ยนแปลงของชีวิต ซึ่งแสดงให้เห็นความเป็นสากลของอารมณ์โศกที่ปรากฏ ทั้งนี้ กวีใช้กระบวนการพรรณนาที่มีลีลาเร้าอารมณ์สะท้อนใจได้ดี เช่น การใช้ภาพพจน์สมมติภาวะและอติพจน์ การใช้โครงสร้างคู่ขนานแบบเปรียบเทียบ การแสดงออกทางกายของตัวละครที่สอดคล้องกับทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต ทำให้อารมณ์โศกในขุนช้างขุนแผนมีเอกภาพทางศิลปะที่สมบูรณ์ ตลอดจนแสดงให้เห็นความเป็นตัวแทนของชนวรรณศิลป์ไทยในด้านการสร้างอารมณ์โศกด้วย

อารมณ์โศกที่เด่นชัดเกิดจากความตายในตอนฆ่านางวันทอง และอารมณ์โศกลักษณะอื่นๆ ที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่ก็ทำให้มองเห็นว่าเกิดจากชีวิตของนางวันทองเป็นหลัก นางวันทองจึงนับเป็นตัวละครสำคัญในการสร้างอารมณ์โศกในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เพราะชีวิตของนางสะท้อนให้เห็นการตกเป็นเหยื่อชะตากรรม การไม่ได้เลือกที่จะดำเนินชีวิตด้วยตนเอง ทำให้เกิดความทุกข์ ความผิดพลาดซ้ำซ้อนจนทำให้นางถึงแก่ความตายในบั้นปลาย

คติของพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการอธิบายเหตุแห่งอารมณ์โศกในเรื่อง จะเห็นได้ว่าแทบทุกตอนที่ตัวละครต้องประสบความทุกข์ ความสูญเสีย การพลัดพราก กวีนิยมอธิบายด้วย “กรรม” เป็นสำคัญ นอกจากนั้นการสร้างโครงเรื่องให้มีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอด ชีวิตของตัวละครมีขึ้นมีลงยังสะท้อนให้เห็นสัจจะชีวิตบางประการเกี่ยวกับความไม่เที่ยงแท้ของชีวิต อันน่าจะเชื่อมโยงได้กับหลักไตรลักษณ์ของพระพุทธศาสนา ข้อค้นพบนี้น่าจะจัดให้เป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะแห่งการสร้างอารมณ์โศกของวรรณคดีไทย

ที่กล่าวมาทั้งหมดน่าจะพิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็น “วรรณคดีชีวิต” เพราะแทบเทียบได้กับชีวิตของมนุษย์มานานหลายยุคสมัย หากเราเชื่อว่าวรรณคดีที่ดีคือวรรณคดีเพื่อสร้างมิใช่เพื่อทำลาย เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ก็น่าจะเข้าข่ายนี้ ด้วยเหตุที่ว่า “อารมณ์โศกที่ลึกซึ้งอาจจะเป็นอารมณ์หนึ่งที่มีได้ทำให้ผู้อ่านและผู้ชมต้องหลั่งน้ำตา แต่อาจจะทำให้เขาเหล่านั้นเกิดความจนสนเท่ห์ว่าชีวิตมนุษย์นั้นคืออะไรกันแน่” (เจตนา นาควัชระ, 2541: 77) ทั้งนี้ คำตอบที่แต่ละคนจะได้ย่อมแตกต่างกันไปตามบริบทที่เขาเหล่านั้นดำรงอยู่

เอกสารอ้างอิง

- กุสุมา รัชมนัน. 2549. **การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เจตนา นาควัชระ. 2541. **ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. 2547. **วรรณคดีอุรยาตอนตัน: ลักษณะร่วมและอิทธิพล**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต และ สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. 2542. **สร้อยผนกาวจากวี**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิศรานัฐวิวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. 2505. **สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา.
- พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม อังกฤษ-ไทย. 2545. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- รื่นฤทัย สัจจพันธุ์. 2544. **วรรณคดีศึกษา**. กรุงเทพฯ: ธารปัญญา.
- วาสนา ศรีรักษ์. 2542. “ความตายของตัวละครเอกในวรรณคดีไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. 2549. **เจมส์เจมส์กอสตาส ภาษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 1. 2546. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 2. 2538. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม 3. 2546. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา.
- Scheler, Max. 1981. “On the Tragic.” In Robert Corrigan, ed. **Tragedy: Vision and Form**, pp.17-29. 2nd ed. New York: Harper & Row.
- Wallace, Jennifer. 2007. **The Cambridge Introduction to Tragedy**. Cambridge: Cambridge University Press.